

Slovaško srednjeveško slovstvo (1000–1500)

Andrej Rozman

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana

Prispevek predstavlja razvoj slovaškega slovstva od propada Velike Moravske do začetka 16. stoletja. Od 10. stoletja je ozemlje današnje Slovaške postalo integralni del nove večnacionalne kraljevine Ogrske. Kralj Štefan I. je Ogrsko umestil v zahodnoevropsko civilizacijo, na podlagi katere se je razvijalo tudi slovstvo. Pisci cerkvenega slovstva prevzemajo v zahodni Evropi uveljavljene literarne zvrsti in žanre (legende, nabožne pesmi, brevirje, pridige, teološke traktate, versko dramatiko idr.), v posvetni književnosti pa so v ospredju kronike, pravna literatura, junaške pesmi, zgodovinska dela idr. V slovstvenih delih prevladuje latinščina, pozneje uporabljajo še pokrajinske slovaške govore in slovakizirano češčino. Središča kulturnega življenja so samostani in samostanske šole. Poskusi, da bi tudi na Ogrskem po vzgladu Prage, Krakova in Dunaja ustanovili univerzo, so propadli. Univerzi v Budimu in Peci sta obstajali samo eno akademsko leto. Kralj Matija Korvin je na prelomu srednjega veka in obdobja humanizma v Bratislavi leta 1465 ustanovil univerzo Academia Istropolitana, ki pa je zaradi turških vpadov in notranjih sporov po kraljevi smrti zaprla svoja vrata.

Ključne besede: slovaška srednjeveška književnost, cerkvena književnost, posvetna književnost, književnost v mestih

1 Uvod

Po razpadu Velike Moravske na začetku 10. stoletja je bilo ozemlje današnje Slovaške v 11. stoletju vključeno v večnarodnostno Ogrsko. Zasedbo slovaškega dela Velike Moravske obravnavajo različne ogrske kronike, ki na podoben način opisujejo poraze slovanske vojske. V 13. stoletju je anonimni notar kralja Bele IV. opisal junaška dejanja ogrskih načelnikov in zavzetje enega izmed pomembnih velikomoravskih središč Nitre.

O mestu Nitra

Sovard, Kadoča in Huba so se po odhodu Borša z vso svojo vojsko z gradu Varad utaborili za gozdom Turčok pri reki Žitavi. Naslednji dan so poslali moške, za katere so vedeli, da so pogumni, kot izvidnike, da bi prečkali reko Nitro in ugotovili, ali lahko brez boja napredujejo do Nitre. S hitro ježo so prišli do potoka Tormoš; tam, kjer se izliva v reko Nitro, so videli, da se jim bodo tukajšnji prebivalci, Sloveni in Čehi, postavili na odpor. Po smrti kralja Atile je ozemlje, ki se razprostira med Vahom in Hronom, (in to) od Donave do reke Morave, zasedel češki knez in ga združil v eno kneževino. V tem času je bil po milosti češkega kneza postavljen za nitranskega vojvodo Zobor.

O izvidnikih, ki so jih poslali vojskovodje

Ko so izvidniki, poslala sta jih Sovard in Kadoč, videli, da Sloveni in Čehi niso dovolj močni, da bi se jim uprli, so trikrat nanje izstrelili puščice in nekatere tudi ubili. Ko so Sloveni in Čehi, ki jim je Zobor zaupal stražo, videli, da ti, ki se imenujejo Hetumoger, uporabljajo takšno orožje, so se zelo prestrašili, ker takšnega orožja še niso poznali, nemudoma so to sporočili svojemu gospodu Zoboru in drugim voditeljem te dežele.

O boju Arpadovih vojskovodij

Zobor, ko je to slišal, se je s številnimi bojevniki odpravil, (tudi) s češko pomočjo v boj proti njim. In ko sta obe vojski prišli k reki Nitri in so Sovard, Kadoča in Huba hoteli prečkati reko, so jih z vso močjo napadli nitranski vojvoda in njegovi vojaki in jim niso dovolili prečkati reke. Dolgo so se bojevali in Ogrri so z dobro merjenimi puščicami ubili mnogo Čehov in Slovenov. Tudi zaradi poplav tri dni niso mogli prečkati reke. Četrti dan so Čehi in vsi nitranski Sloveni, ko so videli pogum Ogrov in se niso mogli upreti izstreljenim puščicam, brezglavo zbežali z bojišča, da bi rešili gola življenja in so se prestrašeni zatekli v mesto Nitra in zaprli v njem. Sovard, Kadoča in Huba ter drugi vojščaki so med zasledovanjem nekatere izmed njih ubili, druge ranili in zajeli. Njihov vojvoda Zobor se je med begom hotel ponovno spopasti z njimi, vendar ga je zadelo Kadočevo kopje, potem so ga zajeli in predali stražam. Drugi, zaprti v mestu Nitra, so od groze onemeli. Na drugi dan so Sovard, Kadoča in Huba s številnimi vojščaki oblegali in na različne načine hoteli zavzeti mesto Nitra. In Bog jim je podaril veliko zmago – borec se, so vdrli vanj in tam prelili kri mnogih sovražnikov. Besni so vojvodo te dežele Zobora, ki so ga pred dvema dnevoma zajeli, odvlekli na visok vrh in ga obesili. Zato se ta vrh od onega dne imenuje Zobor. Zaradi tega dejanja so se jih bali vsi prebivalci te dežele in vsi velmožje so jim svoje sinove dali za talce. In vsi narodi te dežele so se jim podredili, vse do reke Vah. Ker jih je vodila Božja previdnost, si jih niso samo podredili, marveč so osvojili vse njihove gradove, ki se še danes tako imenujejo: Šintava, Hlohovec, Beckov, Trenčin in Bana. Ko so na teh gradovih postavili svoje straže, so napredovali naprej vse do reke Morave in z utrjenimi gradišči določili meje ogrske dežele vse do Moravskih vrat in Sarvarja. Po zmagi so se vrnili h knezu Arpadu in s seboj privedli vse te (ljudi) iz te dežele, ki jim niso mogli zaupati, okovane v verige. In ko so Sovard, Kadoča in Huba prišli zdravi in brez velikih izgub z vsemi svojimi ujetniki h knezu Arpadu, je na njegovem dvoru zavladalo veliko veselje. Knez Arpad je po nasvetu svojih velmož sprejel prisego zvestobe od nezvestih in jim podaril – omenjenim nezvestim, privedenim iz nitranskega okoliša – posesti v najrodovitnejših krajih, da ne bi, ko se vrnejo domov, postali še bolj nezvesti in da ne bi škodovali njegovim zvestim pristašem, ki so živeli v nitranski deželi. In iz te radosti je Arpad Hubo postavil za župana Nitre in tudi drugih gradov in mu dal zemljo pri reki Žitavi vse do gozda Turčok. (Múcska 2000: 81, 83–84)

Slovanski prebivalci so bili v primerjavi z ogrskimi prišleki na višji gospodarski, družbeni in kulturni razvojni stopnji. Pri nastajanju nove srednjeevropske države so Ogrri od slovanskih prebivalcev (Slovenov) prevzeli krščanstvo, oblike državne ureditve in poljedelski način življenja. Dokaz za to so ogrske listine, v katerih omenjajo potujoče pevce *igrice*, ki so delovali na dvorih ogrskih fevdalcev. Prevzemali so tudi slovanske besede (kereszt – krst, beszeda – beseda, pokol – pekel, király – kralj, udvar – dvor, barázda – brazda, szerda – sreda, galamb – golob idr.).

Zakoniki prvih ogrskih kraljev Štefana I. (997–1038), Ladislava (1077–1095) in Kolomana (1095–1116), v katerih se prepleta cerkveno kanonsko pravo s

slovanskim običajnim pravom in ogrsko plemensko pravno tradicijo, nam omogočajo vpogled v zgodnesrednjeveške politične, družbene, socialne in kulturne razmere.

Kralj Štefan I. in njegovi nasledniki so izbrali in utrdili zahodnoevropsko latinsko srednjeveško kulturo, ki je služila za potrebe cerkve in fevdalcev. Takratna izobrazba je služila predvsem cerkvenim potrebam pri širjenju in utrjevanju krščanstva, cerkvene organizacije, omejena pa je bila na ozek krog izobražencev iz duhovniškega stanu. Fevdalci so bili večinoma nepismeni, zato so na svojih dvorih zaposlovali pisarje, ki so bili duhovniki.

Središča srednjeveške kulture in omike so bili samostani, latinske cerkvene šole, mestne šole, univerze, knjižnice in bratstva.

Od preloma 10. in 11. stoletja do 15. stoletja so na ozemlju današnje Slovaške ustanovili svoje samostane benediktinci, cistercijanci in frančiškani, na prelomu 13. in 14. stoletja sta kartuzijanca, oče Andrej in neki brat iz Žič na Skali útočišťa (Lapis refugii) ustanovila kartuzijo, v 14. stoletju so se meniškimi redovom pridružili še avguštinci. Menihi so se posvečali tudi literarni dejavnosti in prepisovanju ter zbiranju kodeksov, po iznajdbi tiska v drugi polovici 15. stoletja pa so zbirali inkunabule.

Latinske cerkvene šole so skrbele predvsem za vzgojo duhovniškega podmladka in plemiških sinov. Ustanavljali so jih pri škofijah, kapitljih (Nitra 1111, Bratislava 1302 idr.), samostanih in župnijah. Župnijske šole so se ukvarjale s poučevanjem branja in cerkvenega petja.

Mestne šole so začeli ustanavljati šele od 14. stoletja v svobodnih kraljevskih in plemiških (zemljiškogospodarskih) mestih, v njih pa so poučevali branje, pisanje, računanje in verouk.

V 14. stoletju so tudi v srednji Evropi sledili zgledu drugih dežel z bogato univerzitetno tradicijo. Slovaški študentje so do ustanovitev univerz v Pragi (1348), na Dunaju (1365) in v Krakovu (1364) študirali predvsem na univerzi v Bologni. Prizadevanja Ludvika Velikega, da bi tudi Ogrska po vzgledu Prage, Dunaja in Krakova dobila univerzo, so bila v tedanjih političnih razmerah nerealna. Univerzi v Pecu (1367) in Budimu (1389) sta preživeli komaj eno študijsko leto. Humanistično usmerjeni kralj Matija Korvin je na tromeji ugrofinskega, germanskega in slovanskega ozemlja leta 1465 v Bratislavi po vzgledu italijanskih univerz ustanovil univerzo *Academia Istropolitana*, ki je zaradi turških vpadov in nasledstvenih bojov za študente in profesorje zaprla svoja vrata leta 1491. Na univerzi so študentje lahko študirali teologijo, filozofijo in naravoslovje.

Pomembno vlogo pri širjenju kulture so v srednjem veku odigrale samostanske, župnijske in tudi zasebne knjižnice, ki so jih ustanavljali meščani in tudi plemstvo.

V knjižnicah na slovaškem ozemlju so prevladovali liturgične knjige in praktični učni pripomočki, manj pa so bila zastopana filozofska dela. Knjige so prinašali iz tujine, njihovi lastniki pa so bili večinoma tujci.

Tudi na Slovaškem se niso mogli izogniti različnim reformističnim gibanjem, ki so bila v 14. stoletju posledica nasprotovanja odklonu uradne cerkve od krščanskih načel. Bohotenje in bogatenje cerkve so kritizirala različna gibanja, ki so nastala med nižjim klerom. Avguštinanci so razglašali izboljšanje morale v cerkvi, dominikanci so poudarjali potrebo po askezi, begine so se zavemale za skromnost, frančiškani pa so pridigali o potrebi po ljubezni, pokori in skromnosti. Predstavniki mnogih gibanj so bili zaradi svojih ostrih napadov na bogatenje in moralno izprijenost cerkve razglašeni za krivoverce in izobčeni iz cerkve. Nova pobožnost (devotio moderna), ki je temeljila na mistično-praktični podlagi in je bila idejno blizu humanizmu (individualna pobožnost, branje Svetega pisma, skrb za reveže in bolne; skrb za izobrazbo in ponovno odkrivanje antične književnosti), je v tem obdobju odigrala pomembno vlogo. Pristaši in pobudniki nove pobožnosti so bili predvsem meščani. Mnoga reformna gibanja kot husiti, begine, nova pobožnost idr. so našla domicil tudi na Slovaškem.

Vsa ta verska gibanja so motivično in tematsko vplivala tudi na razvoj slovstva. V slovstvo so vnesla kult Device Marije kot ponižane in trpeče matere, kult Jezusa Kristusa kot otroka in mučenca, kult evharistije – prisotnost Kristusovega telesa in krvi pri maši – in kult sv. Katarine in sv. Doroteje kot bojevnice proti posvetnim krivicam in nasilju (Minárik 1977: 145).

V 15. stoletju so ideje husitskega gibanja na Slovaško prinašali in širili absolventi praške univerze in vpadi husitske vojske. Husitsko gibanje je vplivalo tudi na razvoj slovaške narodnosti, kulture in slovstva.

Humanizem in renesansa se na Ogrskem zaradi slabo razvitega meščanstva nista mogla v popolnosti razviti. Zasluge za prodor humanizma in renesanse sta imela ogrski kralj Matija Korvin (1458–1490) in kraljica Beatrice Neapeljska, ki sta na svoj dvor v Budimu vabila predstavnike italijanskega humanizma (med njimi sta bila npr. zgodovinar Antonio Bonfini in knjižničar Martius Galeotti). Korvin je na dvoru v Budimu ustanovil tudi veliko knjižnico.

Kljub razmeroma živahnemu toku novih idej in kulturnih pobud je hitrejši razmah slovaške narodne kulture in slovstva zaviralo nekaj ključnih družbenih in političnih dejavnikov. Slovaška je bila vključena v večnarodnostno Ogrsko, manjkala so politična in kulturna središča, plemstvo je bilo večinoma madžarsko, meščanstvo pa nemško in judovsko, kar je že v zadnjih desetletjih 14. stoletja netilo spore med visokim plemstvom, visokim klerom, bogatim meščanstvom in slovaškim nižjim plemstvom, nižjo duhovščino, mestnim prebivalstvom in

podložniki. Da bi omilil narodnostne napetosti v svobodnih kraljevskih mestih, je kralj Ludvik Veliki leta 1381 izdal patent *Privilegium pro slavibus* (Privilegij za Slovane/Slovake) in žilinskim meščanom priznal pravico do uporabe domačega jezika in enakopraven položaj v mestnem svetu. Z razvojem slovaških mest so v njih nastajale tudi slovaške četrti.

Takratne politične, družbene, kulturne in gospodarske razmere so zavirale uveljavljanje slovaškega jezika. Domači jezik so uporabljali podložniki, mestni prebivalci in podeželsko plemstvo. Delno so ga uporabljali tudi v cerkvi pri pridigah, osnovnih molitvah, krstni prisegi, spovednem obrazcu in petju. Od 13. stoletja se je pokrajinska pogovorna slovaščina uveljavljala v mestni administraciji in pravni terminologiji ter podeželski plemiški sodni praksi.

Jezik privilegiranih madžarskih in slovaških ogrskih fevdalnih slojev je bila latinščina, ki je nekaj stoletij imela vlogo ogrskega administrativno-pravnega, bogoslužnega, znanstvenega in knjižnega jezika.

Od preloma 14. in 15. stoletja so začeli predstavniki višjih slojev slovaške narodnosti uporabljati kot pisni jezik knjižno češčino, ki so jo postopoma slovakizirali. Tako je slovakizirana češčina za nekaj stoletij postala jezik pastoralne teologije in knjižni jezik, od prve polovice 15. stoletja pa je prevzela tudi vlogo administrativno-pravnega jezika. Najprej se je uveljavila v zahodni Slovaški, pod vplivom husitskega gibanja in delovanja čeških duhovnikov pa se je postopoma razširila na celotno slovaško ozemlje. Slovakizirana češčina kot pastoralni, pozneje bogoslužni, administrativno-pravni in literarni jezik je odigrala pomembno vlogo pri oblikovanju slovaške narodnosti, kulture in slovstva.

V srednjem veku je imelo slovstvo pomembno vlogo pri razvoju in utrjevanju krščanstva in fevdalizma. Z nastankom mest pa je slovstvo izražalo tudi življenjske nazore meščanstva. Stanovske interese cerkvene hierarhije je predstavljalo cerkveno slovstvo, interese fevdalcev posvetno slovstvo in meščanov mestno slovstvo.

Za slovstvo je bil značilen sinkretizem verskih in posvetnih prvin. Cerkevno slovstvo je imelo večinoma verski značaj, plemiško in mestno slovstvo pa je imelo posvetni značaj. Pisali so ga v latinščini in pozneje v slovakizirani češčini. Slovstvo, pisano v latinščini, se je začelo razvijati v 11. stoletju, v slovakizirani češčini pa od druge polovice 14. stoletja. (Minárik 1977: 150)

2 Cerkevno in posvetno srednjeveško slovstvo na Slovaškem (1000–1500)

Latinsko slovstvo je na Slovaškem kmalu zabrisalo sledi po cerkvenoslovanskem slovstvu in kulturi, ki sta zapustili bogato tradicijo. Latinsko cerkveno slovstvo je prevzelo že uveljavljene univerzalne *pesniške žanre* (psalme v psalterjih, himne, sekvence v misalih), *prozne umetniške žanre* (molitve v brevirjih, pridige, legende

in žanre bibličnih spisov – Stare zaveze, Nove zaveze, evangeliarijev), *prozne strokovne žanre* (biblične vokabularje, teološke komentarje, teološke in filozofske traktate, zgodovinska in pravna dela – biblično zgodovino, cerkveno pravo) in *dramske žanre* (božične, velikonočne igre, misterije in pasijone).

V posvetnem slovstvu so se uveljavili podobni žanri kot v cerkvenem slovstvu, le da so izražali nazore plemstva in pozneje meščanstva. V poeziji so bili priljubljeni *verzificirani koledarji* in v strokovni prozi *filozofski traktati, letopisi, pravni učbeniki in učbeniki govorništva*.

V pesništvu so uvajali nekatere žanre in vsebine posvetnega značaja ter prevzemali osnovni repertoar evropske latinske cerkvene pesniške tvorbe.

Najvidnejše mesto v cerkvenem slovstvu je imela *himmistika*, v kateri so uveljavljali kult boga, Kristusa (Tomaž Akvinski: *Lauda, Sion, Salvatore* – Hvali, Sion, Odrešenika) in Marije in tudi drugo tematiko, npr. poslednjo sodbo. Na razvoj pesništva so močno vplivale marijanske himne, v katerih so opevali zemeljski odnos do bolečin in trpljenja ter materinsko ljubezen. Od pesmi češkega porekla so v prvih obdobjih srednjeveškega slovstva prevzeli pesem *Hospodine, pomiluj ny* (Gospod, usmili se nas).

V prozi niso prevladovala samo veroučna, bogoslužna in didaktična dela, marveč tudi teološka in filozofska dela. Za obe prozni kategoriji je bila značilna težnja po umetniški obdelavi tematike (sinkretizem).

V tem obdobju so bile *legende* osrednji žanr cerkvenega slovstva, vpliv bogate evropske legendistike najdemo tudi v ogrskih kodeksih (o sv. Juriju, sv. Katarini, sv. Martinu in tudi čeških svetnikih Václavu in Ljudmili).

Iz tega obdobja so se ohranile Maurova *Legenda o sv. Svoradu* (Andreju) in *Benediktu* (1064–1070) in tri ogrske legende (o sv. Štefanu *Legenda maior* (Večja legenda s konca 11. stoletja), *Legenda minor* (Manjša legenda z začetka 12. stoletja), *Hartvikova legenda* z začetka 12. stoletja in *Legenda o svetem Gerardu škofu* (s preloma 11. in 12. stoletja).

Vsaka legenda poudarja drugo področje krščanskega življenja na Ogrskem: Maurova puščavniško askezo, svetoštetfanska vladarjevo pobožnost in gerardovska zvestobo visokega klera do Rima.

Legendo o sv. Svoradu in Benediktu je po pripovedovanju Svoradovega učenca Benedikta in opata benediktinskega samostana na Zoboru nad Nitro Filipa napisal pečujski škof Maurus (1001–1070). Osrednji junak legende Svorad je »izhajal iz podložniške družine kakor vrtnica iz trnja, po imenu Svorad, je po Božjem navdihu prišel na nitransko ozemlje in je v čast sv. Hipolita mučenca sprejel meniški habit in sprejel ime Andrej ter se odločil za puščavniško življenje« (Kákošová 2007: 65). Svorada avtor opisuje v duhu idealizirane podobe svetnika in omenja

njegove osebne lastnosti skromnost in delavnost, osredotoča pa se tudi na značilne legendistične črte: askezo (post in telesno mučenje, npr. železna veriga, opasana okrog telesa) in čudeže, ki jih je Svorad naredil po smrti.

V mestu Nitri so obesili nekega obsojenega zločinca. On je potem, po božji milosti odvezan, prišel k opatu Filipu in pripovedoval, kako je bil po zaslugi svetega moža Andreja rešen. Povedal je tole: ko je bil obsojen, je vedno klical njegovo ime in se mu priporočal; ko so ga dvigali na vislice, ga je sveti mož Andrej držal s svojimi rokami. Ko pa so se oni, misleč, da je mrtev, vrnili domov, ga je ta s svojimi rokami odvezal in izpustil. (Minárik 1977: 160)

Legende o sv. Štefanu opisujejo družbene, politične in cerkvene razmere v obdobju uveljavljanja krščanstva in fevdalizma na Ogrskem. Ohranjene so v nekaj prepisih (12.–14. stoletje). *Knjiga moralnih naukov svetega Štefana kralja kraljeviču Emeriku* (1013–1015) je po mnenju raziskovalcev najstarejše slovstveno delo, ki je nastalo na Ogrskem.

Kralj Štefan I. je svojemu sinu Emeriku dal devet nasvetov, ki jih mora vladar spoštovati, če hoče, da bo njegova vlada uspešna: 1. ohranitev katoliške cerkve, 2. vzdrževanje cerkve, 3. izkazovanje spoštovanja škofom, 4. spoštovanje knezov in vitezov, 5. spoštovanje prava in ohranjanje strpnosti, 6. sprejemanje gostov in njihovo vzdrževanje, 7. priznavanje pomena nasvetov, 8. ohranjanje tradicije svojih predhodnikov in 9. vztrajanje pri molitvah.

7. Priznavanje pomena nasvetov.

Na kraljevskih dvorih ima sedmo mesto nasvet. Kajti na osnovi nasveta se izbirajo kralji, določajo se meje kraljestva, brani se domovina, umirjajo se spori, doseže se zmaga, podirajo se sovražnikovi tabori. Kadar naj nasveti prinesejo korist, se zdi, da jih ne smejo dajati neumni ljudje, domišljavi in povprečni, marveč jih morajo dajati večji in boljši možje, modri in visoko cenjeni seniorji. (Marsina – Sopko – Vanekov 1997: 30)

Piscev legend *Legenda maior* in *Legenda minor* ne poznamo. *Legendo maior* pripisujejo avtorju nemadžarskega porekla. Nekateri so mnenja, da je avtor legende neznan čški benediktinec. Da avtor legende ni bil Madžar, raziskovalci pojasnjujejo s pasažami, v katerih avtor kot goreč pristaš krščanstva imenuje pokristjanjene Madžare »sinovi greha in narod brez izobrazbe, potepuhi in o madžarskem jeziku govori kot o tujem jeziku« (Minárik 1977: 161).

Legende iz poznejšega obdobja (12. in 13. stoletje) *Manjša legenda svetega Štefana kralja* in *Legenda o svetem Štefanu kralju* (Hartvikova legenda), *Življenje ogrskega kralja sv. Ladislava*, *Življenje blažene Margarete Ogrske* in *legenda O življenju in smrti in tudi o čudežih sv. Elizabete* se vsebinsko in idejno razlikujejo od starejših ogrskih legend. Pisci teh legend posvečajo več prostora čudežem, življenje svetnikov prilagajajo potrebam prebujajoče se narodne zavesti madžarske fevdalne oligarhije in konvencijam zahodnega dvorskega slovstva.

Ta sprememba je najizrazitejša v ciklu svetoštetfanskih legend. *Manjša legenda* postavlja v ospredje dogodke, ki so predstavam o sv. Štefanu dodali značilnosti kralja-viteza, poudarja Štefanove zasluge pri utrjevanju centralizacije kraljevske oblasti. Odločnost, s katero je zatiral svoje sovražnike in nasprotnike, pa že meri na dvorsko-viteško idealizacijo.

Toda nekateri izmed plemičev, ki so se predali uživaštvu in duhovnemu propadu, so spoznali, da so se svojih običajev odrekli pod prisilo, so po hudičevem navdihu zaničevali kraljeve sodbe, v duhu so se vrnili k prejšnjemu razvratnemu življenju in proti kralju dvignili orožje. Začeli so pustošiti njegova mesta, pleniti gradove, ropati njegove posesti, ubijati služabnike, preprosto – če naj drugo zmolčim – do kralja so postali predrzni. In ker niso hoteli zapustiti svoje pregrešne poti in njihove pobesnelosti ni nič ustavilo, se je kralj, zanašajoč se na nebeško pomoč, odpravil z močno vojsko proti njim, da bi porazil divjanje sovražnikov. V teh dneh so ravno oblegali mesto, ki se imenuje Veszprem; tako so se v posmeh kralju odločili, da se bodo nastanili tam, kamor hodi kralj in kjer se rad zadržuje, da bi tako lažje osvojili druge trdnjave. Pod vodstvom Božje milosti se je proti njim postavil kralj in vnela se je odločilna bitka, eni zanašajoč se na vero, drugi samo na orožje. Nazadnje so bili sovražniki poraženi, delno pobiti in delno ujeti in zvezani; kralj se je s svojimi zvestimi (vitezi) zmagoslavno vrnil iz bitke. Razen tega je modro razsodil o premoženju sovražnikov, o poljih in vaseh – ne tako kakor nekoč Savel, ki je navkljub prepovedi Gospoda vzel po zmagi nad Amalečani najboljše iz plena zase. Iz vsega tega ni Štefan nič vzel zase, marveč se je tega odrekel in je vse daroval svetemu Martinu ter je njemu v čast zgradil tudi baziliko. Nasprotnike je potem in njihove potomce vse do današnjega dne določil za služabnike cerkve. Potem je sprejel odločitev, ki so jo od njega izsilil njegovi vazali – da bi od svojih posesti dajali samo desetino, da ne bi propadli in da ne bi izgubili posesti. (Marsina – Sopko – Vanekov 1997: 66–67)

Hartvikova legenda prikazuje življenje Štefana-svetnika na podlagi hagiografskega kanona, poudarja Štefanova čudežna dejanja in dodaja podobo umiranja, zveličanja in posmrtnih čudežev (Kákošová 2007: 15).

Neki mladenič, ki je imel vse ude paralizirane, je paraliza prenašal že dvajset let, niti roke niti noge mu niso služile; starši so ga tja pripeljali in on je takoj po celem telesu ozdravel, kar je bil začetek čudodelnega dejanja; veselo je stekel k oltarju in pomnožil je veselje vseh, ki so tam peli slavo Kristusu. (Marsina – Sopko – Vanekov 1997: 118)

Pastoralna dejavnost in pogosto negotov položaj srednjeveške cerkve v Ogrski so zahtevale razvoj strokovnih žanrov: pridig, komentarjev, traktatov, epistol, polemik, razlagalnih slovarjev (vokabularji), leksikonov, moralistično-didaktičnih epizod iz Biblije (eksempli), iz živalskega sveta, cerkvenih predpisov ipd. Ta dela so nenadomestljiv vir informacij o razmišljanju, življenju in trnjevi poti takratnih ljudi pri oblikovanju svoje predstave o svetu.

Dramatika je pomembno vplivala na čustveno življenje in umetniška prizadevanja srednjeveškega človeka. Razvila se je iz krščanskih verskih obredov in je imela predvsem versko vsebino (božične, velikonočne, legendistične igre, misteriji in pasijoni).

Med dramskimi žanri so bili *misteriji*, ki so obravnavali snov iz Kristusovega življenja. Razvili so se iz krščanskega bogoslužja in scenske uprizoritve delov maše pri velikih cerkvenih praznikih (božič, velika noč). Postopoma so misteriji dobili gledališko obliko, prevzemali pa so tudi posvetne vsebine. V *Pravevem kodeksu* iz Diakovic (1192–1195) se je ohranilo besedilo velikonočne scene o Kristusovem vstajenju.

Besedila misterijev niso ohranjena, dokaz, da so jih za meščane Bratislave in Bardejova zunaj cerkva igrali še v 15. stoletju, najdemo v mestnih knjigah. Ohranil se je samo seznam nastopajočih v *Bardejevskem velikonočnem misteriju*, ki so ga s štiriinpetdesetimi igralci uprizarjali v letih 1438–1450. V misteriju so bile tudi scene iz takratnega vsakdanjega življenja. V tistem obdobju je bila v misterijih iz vsakdanjega življenja zelo priljubljena scena o zvitem zeliščarju, pri katerem so tri Marije kupile dišeča olja in mazila za maziljenje Kristusa. Motiv zeliščarja so prevzeli iz češke farse *Zeliščar* (14. stoletje).

Z razvojem fevdalizma in postopnega osvobajanja kulture in slovstva izpod cerkvenega vpliva so nastale ugodne razmere za nastanek posvetnega plemiškega slovstva. V poznejših srednjeveških obdobjih so v slovstvenih delih obravnavali aktualno problematiko. Plemstvo se je v teh obdobjih začelo bolj zanimati za zgodovino politične moči in skrbelo, da bi v slovstvenih delih ustrezno njihovemu položaju prikazali življenje fevdalcev. Na osnovi teh potreb sta se v slovstvu razvila nova žanra: *kronika* in *viteški ep*.

Od 12. do 15. stoletja je na Ogrskem nastalo več kronik: anonimna kronika *Dejanja Ogrov* (Gesta Hungarorum, okoli 1200), *Kronika Simona iz Keze* (Gesta Hungarorum, 1282–1285), *Sestavljena kronika* (več piscev, 14. stoletje), *Slikovna* ali *Dunajska kronika* (Chronicon pictum, 1358), *Budimska kronika* (prva tiskana kronika na Ogrskem, 1473), *Dubnicka kronika* (1479), *Ogrska kronika Jána iz Turca* (Chronica Hungarorum, Brno in Augsburg 1488). Ogrske kronike opisujejo prihod Madžarov v Panonsko nižino. Vsebina in zgodovinska dejstva v kronikah so podrejena prebujajočemu se narodnostnemu občutju in političnim potrebam ogrskega plemstva madžarske narodnosti.

V primerjavi z legendami so bile kronike obsežnejše, posvetna problematika pa je zahtevala tudi drugačne kompozicijske postopke, ki so temeljili na kronološkem in linearnem razporejanju posameznih epizod. Epska povezanost posameznih epizod na osnovi pomenske prepletenosti posameznih oseb in enotnosti časa, kraja ter dogajanja razpade, ker epizode ne prikazujejo več samo enega človeškega življenja. Kronisti so si s kompozicijskimi postopki in vključevanjem različnih žanrov (bibličnih citatov, eksempljev, basni, pravljic, legend, pridig, citacij zgodovinskega dokumenta, parafraz ipd.) prizadevali pritegniti pozornost bralcev.

Najpomembnejša in zgodovinsko najzanesljivejša je *Ogrska kronika* Jána iz Turca, ki je nastala v drugi polovici 15. stoletja. Pri pisanju kronike je Ján iz Turca črpal snov iz starejših ogrskih in evropskih kronik in iz del italijanskih humanistov (Enej Silvij Piccolomini) ter iz takratnih pisem in listin. V delu se prepletajo anekdote, povesti in primere, s katerimi je avtor hotel na privlačen način opisati zgodovino Ogrske od prihoda Madžarov v Panonsko nižino do obdobja vladavine Matije Korvina (1458–1490). Pri opisu razpada Velike Moravske in ustanovitve Ogrske je kronist podlegel tendencioznim nazorom starejših ogrskih kronistov in od njih prevzel povest o Svetopolkovem belem konju. Kljub tendencioznemu pisanju avtor v kroniki jasno razlikuje posamezne ogrske narodnosti, v njegovi kroniki pa je zapisano prvo, zgodovinsko dokazano poimenovanje *Slovak* v manjšalni obliki »Zlowachko« (Slovačko).

3 Slovstvo v mestih

Iz srednjeveškega mestnega slovstva se je ohranilo samo nekaj fragmentov v latinščini in slovakizirani češčini. V mestnem slovstvu so bili priljubljeni pesniški žanri: *ljubezenska*, *pivska*, *vagantska*, *šaljiva in satirična pesem*, prozni žanri: *basen*, *anekdota in pustolovske povesti* in med dramskimi žanri je bila priljubljena *farsa*.

Žanri cerkvenega in plemiškega slovstva so se v mestnem okolju prilagodili meščanskemu čustvovanju, miselnosti in potrebam. V mestih so pozitivno vlogo odigrala antična književnost, humanistična in renesančna dela (Francesco Petrarca, Enej Silvij Piccolomini, Erazem Rotterdamski idr.) in napredne nominalistične ideje (John Duns Scotus idr.).

Poučno in zabavno slovstvo je ohranjeno v latinskih rokopisnih spomenikih (norčava proza o Markoltu s konca 15. stoletja in antični roman o trojanski vojni *Trojanska zgodovina*, ki jo je napisal Guido da Columna).

Z razvojem tiska so tudi slovaška mesta dosegle latinske inkunabule iz tujine s priljubljenimi *eksempli* (Gesta Romanorum – Dejanja Rimljanov, 1499), *Ezopovi mi basnami* in *romani* (Trojanska zgodovina, Zgodovina o padcu Troje) idr.

Pogovor pri mrtvem Aleksandru

Beremo, da se je po Aleksandrovi smrti pri njegovem mrtvaškem odru zbralo nekaj filozofov.

Prvi je rekel: Aleksander je iz zlata naredil zaklad. Sedaj je obratno. Zlato dela iz njega zaklad.

Drugi je rekel: Včeraj Aleksandru ni bil dovolj ves svet, danes mu zadoščajo tri ali štiri lakti platna.

In prvi je rekel: Včeraj je lahko Aleksander pred smrtjo rešil veliko ljudi, danes se sam ne more rešiti iz krempljeve smrti.

In naslednji je rekel: Včeraj so se ga vsi bali, danes ga vsi zaničujejo.

Drugi je spet rekel: Včeraj je Aleksander imel veliko prijateljev, danes nima nobenega.

In zadnji je rekel: Včeraj je Aleksander vodil svoje vojake. Danes ga oni nesejo v grob.
(Kákošová 2007: 75)

V slovstvenih spomenikih so ohranjeni samo nekateri lirični žanri in žanri strokovnega in stvarnega slovstva. V različnih listinah so ohranjeni *pisarski verzi*.

Milá panna, čo ty máš,
Čo mi dáš – nevieš – raz.
(Mišianik 1981: 827)

V večjem številu so se ohranili slovstveni spomeniki stvarnega mestnega slovstva: *mestne knjige, mestne kronike, korespondenca, pravni predpisi* idr. *Žilinska mestna knjiga* (1478–1524) vsebuje razen prevoda magdeburškega prava še zapisnike sodnih obravnav, sporov, dokumentov, zasebnih pisem, testamentov ipd. Pisana je v slovakizirani češčini.

Srednjeveško slovstvo na ozemlju današnje Slovaške se je začelo razvijati v 11. stoletju. Postopoma so se v srednjeveškem slovstvu pod vplivom evropskih slovstev in kulturnih odnosov razvile vse tedanje literarne zvrsti in njihovi žanri. Dela so pisali v latinščini, od 15. stoletja naprej pa se v slovaškem slovstvu začnejo uveljavljati pokrajinski govori in slovakizirana češčina. Kljub temu da se je ohranilo malo slovstvenih spomenikov, lahko trdimo, da srednjeveško slovstvo ni bilo umetniško prazno in mrtvo obdobje, ampak pomembno razvojno in slogovno, žanrsko in diferencirano obdobje. Predstavlja celoto, na ozadju katerega se je v opoziciji z njim oblikovalo novoveško slovstvo (Kákošová 2007: 17–18).

Literatura

- ČÚZY, Ladislav, KÁKOŠOVÁ, Zuzana, MICHÁLEK, Martin, VOJTECH, Miroslav, 2004: *Panoráma slovenskej literatúry I*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- KÁKOŠOVÁ, Zuzana, 2007: *Príručka k dejinám staršej slovenskej literatúry*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave.
- KRAJČOVIČ, Rudolf, 1980: *Svedectvo dejín o slovenčine*. Martin: Matica slovenská.
- MARSINA, Richard, SOPKO, Július, VANEKOV, Oľga, 1997: *Legendy stredovekého Slovenska. Ideály stredovekého človeka očami cirkevných spisovateľov*. Budmerice: RAK.
- MINÁRIK, Jozef, 1977: *Stredoveka literatúra. Svetová, česká, slovenská*. Bratislava: SPN.

- MINÁRIK, Jozef, 1997: *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva: antologia. I. Stredovek*. Prev. Eugen Pauliny. Bratislava: Slovenský Tatran.
- MIŠIANIK, Ján, 1974: *Pohľady do staršej slovenskej literatúry*. Bratislava: Veda.
- MIŠIANIK, Ján, 1981: *Antologia staršej slovenskej literatúry*. Bratislava: Veda.
- MÚČSKA, Vincent, 2000: *Kronika anonymného notára kráľa Bela*. Budmerice: RAK.
- PRAŽÁK, Richard, 1988: *Legendy a kroniky Koruny uherské*. Praha: Vyšehrad.
- SOPKO, Július, 1995: *Kroniky stredovekého Slovenska*. Budmerice: RAK.
- ŠMATLÁK, Stanislav, 1997: *Dejiny slovenskej literatúry I*. Bratislava: Národné literárne centrum.

Summary: Slovak Medieval Literature (1000–1500)

The article presents the development of Slovak literature from the collapse of the Great Moravian empire until the beginning of the 16th century, when the ideas of humanism, renaissance, and reformation began to penetrate into the territory of today's Slovakia.

Keywords: medieval literature, religious literature, secular literature, literature in cities